

Praha 1993

Ústav dějin střední a východní Evropy AV ČR

SLOVANSKÉ HISTORICKÉ STUDIE XIX.

Redakční rada:

PhDr. Miroslav Šesták CSc. (vedoucí redaktor), PhDr. Jan Hájek CSc., PhDr. Vladimír Hostička CSc., PhDr. Pavel Hradečný CSc., PhDr. Olga Kotíková CSc. (výkonná redaktorka), PhDr. Zdeněk Šimeček CSc., PhDr. Milan Švankmajer CSc., prof. PhDr. Jaroslav Valenta DrSc.

Adresa redakce: Puškinovo nám. 9, 160 00 Praha 6

SLOVANSKÉ HISTORICKÉ STUDIE XIX.

Vydal Ústav dějin střední a východní Evropy AV ČR
ve vydavatelsví a nakladatelství H&H,
Komenského 236, 252 25 Jimočany.
Vydání první, Praha 1993.
Sazba: Beda, Jmonická 329, Praha 5
Tisk: H&H
Náklad: 200 výtisků

ZDENĚK ŠIMEČEK	5
DOBROVSKÉHO PŘÍPRAVNÉ PRÁCE K VYDÁNÍ JORDANISOVÝCH GETTK	5
ZDENĚK ŠAMBERGER	26
STĀTOPRAVNÍ NĀZORY KARLA HAVLIČKA	26
JAROSLAV VALENTA	
ČESKÝ WALLENROD	
(Politický důvěrník české Maffie Karel Locher v Krakově v r. 1918)	50
JAN RYCHLIK	
ČESKO-SLOVENSKÉ VZTAHY A ROZPAD ČESKOSLOVENSKA	71
ZDENĚK SLÁDEK	
ČESKOSLOVENSKO A JUGOSLÁVIE V LETECH 1918-1925	104
JAROSLAV KUČERA	
ČEŠI A NĚMCI V ČESKOSLOVENSKU 1918-1946	
(Zamýšlení nad jejich soužitím a jeho koncem)	124
JIRÍ VYKOUKAL	
ILÉGÁLNÍ DĚJINY	
(Tajné univerzity a historie v Polsku v období německé okupace)	148
MIROSLAV TEJCHMAN	
VE SLUŽBÁCH "TŘETÍ ŘÍŠE"	
(Slovanští vojáci v německých uniformách za 2. světové války)	167

ČEŠI A NĚMCI V ČESKOSLOVENSKU 1918-1946

(Zamyšlení nad jejich soužitím a jeho koncem)

JAROSLAV KUČERA

Smyslem následující studie není předložit ucelený popis vývoje česko-německého vztahu v daném období. Vymezený prostor je na zobrazení tak složitého fenoménu, jakým toto soužití nesporně bylo, příliš malý a navíc ani autor není ve své práci tak daleko, aby mohl předložit nějaké závěrečné soudy. Proto jsou mnohé úvahy ve studii spíše naznačené popřípadě formulované jako otázky, jejichž konečnému doložení a zhodnocení bude nutné věnovat ještě mnoho času. Studie se soustředí na některé vybrané problémy česko-německého vztahu (mj. na vznik republiky v kontextu národnostní otázky, ideu národního státu v politickém životě ČSR, německý aktivismus, fašisaci německé menšiny v ČSR a konečně na některé otázky morálního a historického hodnocení odsunu Němců), které zůstávaly dosud poněkud stranou pozornosti nebo na něž se nacházely a dodnes nacházejí až podezřele jednoznačné a přímočaré odpovědi.

Česko-německé sousedství mělo v celých svých dějinách, ale především v moderní době několik charakteristických rysů, které z něj v evropských podmínkách vytvářejí záležitost téměř ojedinělou - v geografickém a časovém smyslu i co do intenzity vzájemných kontaktů. Ačkoliv v průběhu dlouhého a z geografického hlediska velmi pestrého vývoje německého etnika Češi početně patřili ke skupině jeho menších sousedů, byla jejich národnostní hranice nejdelší, dokonce až do roku 1945 byla jednou z nejdelších, jestli ne vůbec nejdelší etnickou hranicí v Evropě. Naproti tomu se celá více než tisíciletá historie tohoto sousedství odehrávala v poměrně malém prostoru českých zemí a bezprostředně sousedících oblastí, které tvoří více než 1% dnešní rozlohy evropského kontinentu. Po několik set let byli Češi a český stát součástí (a nejednou velmi významnou) státních resp. nadstátních útvarů německého národa nebo takových, v nichž německý element sehrával politicky, hospodářsky a kulturně vedoucí roli. Zaklínění českého sídelního území do německé jazykové oblasti, do z hospodářských a politických důvodů tradičně německého zájmového prostoru vedlo k tomu, že Češi měli - odhlédneme-li od úzké spojnice k Polákům na severovýchodě a od společné hranice s národnostně, politicky a sociálně-ekonomicky značně indiferentním slovenským prostředím na východě - vlastně jediného bezprostředního souseda, kterým bylo Německo.

Německví ovšem nebylo monolitním subjektem, naopak bylo složitě strukturovaným a časově proměnným komplexem identit a vzájemných vazeb, jejichž poznávání není ani zdaleka dokončeno. V podmínkách Němců v českých zemích v době před 1. světovou válkou,

kteří nás vzhledem k těsnosti kontaktů s českým prostředím budou zajímat nejvíce, lze hovořit o třech rovinách: o německém zemském, rakouském a celoněmeckém.¹ V podmínkách pozdějších sudetských Němců žádná z těchto rovin nevystupovala v nějaké čisté, ryzí podobě. Naopak historické, jazykové, náboženské vazby, charakter rozmístění sídelních oblastí sudetských Němců v sousedství často velmi různorodých německých (a rakouských) regionů, a konečně čistě utilitární politické a hospodářské zájmy způsobovaly, že sudetoněmecká identita byla a je dodnes značně těžko uchopitelným problémem. K tomu přistupovala i skutečnost, že silokřivky např. hospodářských a kulturních vazeb nebo politických sympatií se nemusely bezpodmínečně navzájem krýt, stručně řečeno: v něčem mohla imponovat Vídeň, v něčem naopak Berlín.

Základním znakem identity Němců v českých zemích byla vazba k českému prostředí, která vyplývala z těsného vzájemného sousedství i ze života v rámci státního organismu, v němž Češi tvořili početní většinu. Tato skutečnost ovšem měla ambivalentní důsledky. Někteří Němci z českých zemí se skutečně mohli stát, jak to ostatně tvrdila i sudetoněmecká propaganda v meziválečném období, mostem mezi češtvím a německým, agitátory česko-německého sblížení, někteří se však mohli stát a později se také skutečně stali nositeli ostré protičeské agitace v ostatním německém prostředí, které do té doby nemělo o nějakém německo-českém antagonismu valné zdání a které jejich názory bralo vážně zčásti z neznalosti, zčásti z vnitřních politických a ideologických potřeb.

Rozpad habsburské monarchie v roce 1918 vnesl do fenoménu německé významnou změnu, kterou představoval dočasný, i když pravděpodobně ne zcela úplný zánik rakouského německé obyvatelstvo rakouských zemí, nevěřice v životaschopnost svého zbytkového státu, vidělo jedinou naději ve společné cestě s Německem. Realizaci tohoto spojení zabránily velmocí Dohody mocenským aktem, tj. zákazem. Tento vývoj měl svůj odraz i v českých zemích, kde se sudetské německé po krátkém experimentu s připojením tzv. německých provincií k Německému Rakousku (Deutschösterreich) - politická jednota s Němci v rakouských zemích měla ovšem zcela očividně charakter přestupní stanice na cestě ke spojení s Německem - začíná zcela jednoznačně orientovat na Německo, což se projevilo i v prohlubujícím se pocitu sounáležitosti s celkovým německým. To mělo nejen své hluboké národnostní, jazykové, kulturní i hospodářské důvody, ale i pragmatické politické příčiny. Ve svém zápase s češtvím se sudetští Němci ocitali již v průběhu 2. poloviny 19. století v defenzivě a stále více se u nich pochopitelně projevovала potřeba spojence. Do roku 1918 představovali nejbližšího spojence rakouští Němci, a to nejen proto, že byli spoluobčany, ale též proto, že Německo mělo v této době jiné starosti. Jeho mocenský sestup v důsledku válečné porážky, územní ztráty na východě, které mj. vedly ke vzniku nových německých menšin, i vývoj v Rakousku, resp. zakázaný "Anschluß", posilovaly u německé politiky i veřejnosti zájem o problematiku a osudy německého obyvatelstva mimo hranice státu. Nová orientace sudetských Němců na Německo tedy byla na německé straně doprovázena silným vstřícným pohybem, v jehož rámci nechybělo ani přesvědčení, že Německo nese za osud zahraničních částí svého národního organismu přímou nejen kulturní, ale i politickou a hospodářskou odpovědnost.

Jestliže bychom chtěli úvodem stručně souhrnně charakterizovat českou politiku ve vztahu k Němcům ve sledovaném období, a to v první řadě k Němcům domácím, dostaneme nepříliš lichotivý obraz. Za její hlavní znak bychom mohli označit nekonceptnost, tj. neschopnost zamyslet se nad širšími souvislostmi česko-německého vztahu a jeho budoucností. Je pravda,

že vývoj událostí často byl velmi rychlý. V takových okamžicích se pak česká politika zpravidla ocitala v jejich vleku a byla nucena reagovat pod nejrůznějšími tlaky. V klidných obdobích však spíše inklinovala k tomu odložit celou záležitost ad acta, často v mylném sebeuspokojení, že klid je znakem toho, že věc je více nebo méně uspokojivě vyřešena. Pochopitelně budování státnosti není jednoduchým úkolem ani pro mnohem zkušenější politické reprezentace než byla ta česká. Sice měla nějaké zkušenosti ze zemské i vídeňské politiky, avšak skutečně suverénně řídit běh svých věcí se teprve musela učit. Osudovým znakem vývoje česko-německého vztahu v meziválečném období byla i krátkost doby, která byla vyměřena československé demokracii. V důsledku mocenského vzestupu Stalinova imperia, jehož počátkem byla 2.světová válka, se česko-německé sousedství stalo jednou z složek globálního konfliktu a jeho přebudování do podoby věcného partnerského vztahu bylo nadlouho znemožněno.

Vznik republiky

Charakter národnostní problematiky vznikajícího československého státu i možnosti jejího řešení úzce souvisely s jeho teritoriální podobou. V době jeho vyhlášení 28.10.1918 byla ovšem právě tato otázka zcela nejasná. Dohodové velmoci sice postupně vyslovovaly souhlas s historickou hranicí českých zemí, avšak konečné rozhodnutí vyhražovaly mírové konferenci.² Ani česká politika neměla v tomto ohledu jasnou představu. Československá vláda se problémem hranic podrobně zabývala na svém zasedání 2.1.1919, na kterém v podstatě měla být rozřešena otázka, jaké pravomoci by měli mít na mírové konferenci českoslovenští vyjednavatelé pod vedením E.Beneše. Jednání vlády³ se opíralo zhruba o tuto premisu: v dohodovém bloku je tendence, aby Německo a Rakousko vyšlo z mírového jednání co nejslabší; mírové podmínky budou Němcům a Maďarům diktovány, a proto "jest na nás, abychom kladli své požadavky." To ovšem nebylo tak jednoduché, protože požadavky zvažované především na základě strategických, hospodářských (zejména s ohledem na surovinové zdroje) a velmi často též dopravních zřetelů se dostávaly do rozporu se zásadním politickým požadavkem, aby nový stát nebyl příliš zatížen národnostně cizím elementem, který by mohl znamenat oslabení československé dominance ve státě a tím i jeho vnitropolitické stability. Panovala též obava, aby příliš velké územní zisky na úkor sousedů nezkomplikovaly příští vztahy k nim, i když se např. s ohledem na Německo předpokládalo, že bude dlouhou dobu zaměstnán svou obnovou.

Pro jednání vlády byly připraveny čtyři varianty hranic československého státu. Mapy jednotlivých variant se však s největší pravděpodobností nedochovaly a ze stručného zápisu schůze lze průběh hranice rekonstruovat pouze s obtížemi. Minimální varianta representovala to, co podle tehdejších názorů "nezbytně český stát mítí musí" a maximální to, co by nový stát ještě "snesl bez přílišného zatížení cizím elementem". První varianta nepočítala se Šluknovskem, z Kladska přibírala pouze české osady u Náchoda a městečko Mittelwalde, dále na východ českou část Ratibořska a úzké předpolí u Bohumína. Maximální varianta vycházela zřejmě převážně z historické hranice a zahrnovala celé Kladsko a především hornoslezská území. Podle minimální varianty měl mít nový stát na základě výsledků posledního úředního sčítání v roce 1910 13 850 600 obyvatel, z nichž Čechoslováci měli tvořit 58-62% a Němci

22,8-26%, podle maximální mohlo mít Československo až 15 995 000 obyvatel, z nich ovšem pouze 50,5-57% Čechoslováků a 24,4-28,3% Němců.⁴ Komise sama doporučovala jednu ze středních variant.

Účastníci schůze, k nimž v odpoledním zasedání přibyli prezident Masaryk, předseda poslanecké sněmovny Tomášek a předsedové poslaneckých klubů, se rozdělili do dvou základních skupin, z nichž první argumentovala převážně historickými a hospodářskými důvody a vyslovovala se pro historickou hranici, případně s korekturami převážně směrem ven, zatímco druhá táhla - v zájmu větší etnické homogenity nového státu - k většímu respektování etnické hranice. Vést přesnou dělicí čáru mezi oběma skupinami ovšem není možné. S první zjevně sympatizoval předseda vlády K.Kramář, i když jako předsedající schůzi se snažil ponechat prostor výměně názorů. Byl to ovšem právě on, který vůbec otázku historických hranic vnesl do diskuse, nicméně se zdá, že byl ochoten k dílčím korekturám - k odstoupení Ašska a Broumova. Zřejmě nejrozhodnějším zastáncem historické hranice a jejího eventuálního předstupu směrem ven byl A.Rašín, ale i on byl ochoten zvažovat odstoupení Broumova. Za širší varianty ve smyslu návrhů úřadu pro přípravu mírové konference se stavěli především z hospodářských důvodů ekonomičtí ministři Staněk (veřejné práce), Zahradník (železnice) a Stránský (obchod), proti odstoupení jakýchkoliv částí historického českého území se postavil ministr Hruban a poslanci Udržal a Kalina.

Pro respektování národnostního principu se vyslovovali ministři Klofáč, Vrbenský a nepřímě i Stříbrný, který svým požadavkem, aby mírová delegace dostala instrukci, že podíl Čechoslováků v novém státě nesmí být nižší než 58%, a to podle úředního sčítání z roku 1910, vlastně optoval pro minimální variantu. Velmi důrazně se pro korektury na Ašsku, Šluknovsku, Frýdlantsku a Broumovsku vyslovil předseda parlamentu Tomášek, podporován poslancem Bechyněm. Rozhodující slovo měl očividně Masaryk, který se ve svém jediném vstupu na samý závěr jednání rozhodně vyslovil pro historický princip.

Historický princip byl přijat za stanovisko vlády v hraniční otázce. Některé obavy z reakcí domácích Němců byly oslabeny jednak poukazem na nespolehlivost úředních výsledků sčítání lidu a s ní související nadějí, že národnostní poměry jsou v řadě oblastí ve skutečnosti příznivější, a předpokladem, že německá iredenta nebude mít dlouhého trvání, protože "při správné a spravedlivé administraci brzy všechny národnosti cizí pro sebe získáme." Podobnou myšlenku vyslovilo při jednání více osob, ale autorem citátu je A.Rašín. To naznačuje, že jeho slova, která počátkem listopadu 1918 řekl do očí sudetoněmeckému sociálnědemokratickému předákovi J.Seligerovi, že s rebely se nejedná,⁵ zřejmě nebyla ani jeho vlastním názorem a tím méně názorem vlády. Spíš tedy šlo o vliv konkrétní atmosféry či dílo Rašínovy neomalenosti, nicméně stejně jako pozdější nešťastná Masarykova formulace o Němcích jako kolonizátorech a imigrantech⁶ způsobil i tento výrok ve vzájemných vztazích Čechů a Němců hodně problémů.

Pařížská mírová konference se, jak známo, přiklonila v případě českých zemí k historickému principu a schválila s nepatrnými korekturami historickou hranici českého státu. V souvislosti s tímto rozhodnutím je však zbytečné přeceňovat vliv Benešovy argumentace, jak to činí část historické literatury. Je ovšem pravda, že Beneš často uváděl údaje, jejichž správnost, zejména pokud se týče počtu německého obyvatelstva a jeho rozmístění, rozhodně byla na pováženou, a to i s přihlédnutím k tomu, že spolehlivé statistické údaje neměla česká strana k dispozici a údaje rakouské statistiky odmítala brát za základ, což mělo nejen své politické, ale i ryze odborné důvody. Na ještě tenčím ledě se Beneš pohyboval se svými hodnoceními

politické situace německého obyvatelstva v českých zemích. Snažil se budit dojem, že v jeho řadách existují kruhy, které si z především hospodářských důvodů přejí připojení k budoucímu Československu. I když československá vláda měla k dispozici náznaky, že některé německé průmyslové a obchodní kruhy takto skutečně smýšlely,⁷ nějaké relevantní vyhlášení takové politické vůle chybělo. Beneš tedy vědomě přeháněl, jestliže tvrdil něco jiného, zejména když na počátku února sám připustil, že v případě plebiscitu by se německé obyvatelstvo vyslovilo pro odtržení od Československa.⁸

Z hlediska budoucí pozice československé politické reprezentace se však jako velmi sporný projevil jiný bod. Součástí Benešovy argumentace byl totiž i nástin řešení národnostních poměrů v budoucím státě.⁹ Není naší úkolem zabývat se obsahem Benešovy argumentace, řešit otázku, kolik vnitřních rozporů se v ní skrývalo nebo nakolik jím zmíněný a později tolikrát diskutovaný model švýcarského uspořádání byl pro další vývoj závazný a zda-li byl vůbec možný. Zarážející a svým způsobem symptomatická pro tehdejší československou politiku je okolnost, že Beneš zde předjímal vývoj národnostní politiky státu, aniž věděl, zda konstelace politických sil v republice a především na české politické scéně umožní tyto představy prosadit. Je otázkou, jestli to vláda a sám Beneš s onou "volnou rukou", kterou delegace dostala, trochu nepřehnali, protože pevnější zpětná vazba k domácí politické scéně a možná i pokus o dosažení alespoň předběžného a rámcového konsensu v otázkách budoucí národnostní politiky státu by diskrepanci mezi Benešovými představami a reálným rozložení sil v české politice zmenšil. To by asi budoucímu státu bylo ušetřilo mnoho nepříjemností. Příznačná je i skutečnost, že vláda odmítla vyslání delegace zahraničního výboru Národního shromáždění k mírovému jednání do Paříže, protože "vyhlíželo by to jako kontrola Dra. Beneše" a velice oslabovalo jeho pozici.¹⁰ Tento postoj byl motivován skutečností, že Národní shromáždění zaujímal v otázce hranic jiné stanovisko než vláda. V odpovědi parlamentu z března 1919 na první poselství prezidenta republiky byl vznesen nárok na Slezsko, Kladsko a části Dolních Rakous a byla vyslovena připravenost učinit z Lužických Srbů součást státu. Československo mělo být státem občanský i národnostně spravedlivým - "vše to při vůdčím postavení československého národa a jeho jazyka".¹¹

Benešova činnost měla v každém případě ten kladný důsledek, že usnadňovala jednání o smlouvě o ochraně menšin mezi dohodovými mocnostmi a Československem. Smlouvy o ochraně menšin se staly součástí celého systému pařížských mírových smluv a jejich funkce byla ulomit v budoucnosti hrot eventuálním národnostním konfliktům, které mohly vyplynout ze skutečnosti, že některé nově vznikající státy byly všechno možné jen ne národnostně homogenní. Nakolik tuto funkci plnily nebo ji vůbec mohly plnit, je otázkou spíše pro odborníky dějin práva a záležitostí posouzení kvality a vývoje národnostních konfliktů ve střední Evropě v delším časovém horizontu. Důležité byly přinejmenším již jako pokus o řešení této problematiky.

Jedním ze základních problémů v rovině česko-německého vztahu byla především otázka, zda Československo tuto smlouvu dodrželo či nikoliv. V široké propagandistické kampani se po celé meziválečné období sudetoněmecká politika, podporovaná odbornými stanovisky německých právníků z ČSR, Německa i Rakouska, snažila dokázat, že Československo ustanovení této smlouvy nedodrжуje, zatímco česká strana přirozeně tvrdila opak, dokonce spíše na ní panovalo přesvědčení, že Němci v ČSR získali v národnostním ohledu více, než jim podle smlouvy náleželo. Přístup české veřejnosti i politiky k této otázce byl zatížen deficitem, který měl spíše psychologickou povahu: zatímco menšinové smlouvy byly konci-

povány jako určitý minimální standart, Češi je většinově akceptovali jako maximální limit. Navíc značná část české veřejnosti nepovažovala menšinová práva za přirozené právo příslušníků minorit, ale nějaký druh blahovůle většiny. Ještě během jednání o národnostním statutu v roce 1938 si historik J. Šusta především přál, aby "psychologicky ne zcela vhodné rčení, že dáváme menšinám více, než k čemu nás nutí mezinárodní závazky a v ostatní Evropě platná zvyklost, ustoupilo představě méně zatížené obrazem jakéhosi daru většiny menšině."¹² Obdobně považoval R. Bechyně v roce 1939 tuto mentalitu za něco, co je v národnostní politice nutné revidovat.¹³

V současném stadiu výzkumu je značně problematické jednoznačně charakterizovat česko-německý vztah v období vzniku republiky a jejích prvních kroků. Jestliže vyjdeme z 6. příkázání, které zveřejnily Národní listy 28. 10. 1918: "Nepovažujte se za pány nad druhou národností země; jsou to naši rovnoprávní občané. Každou národnostní urážkou, každým, byť sebemenším přikročením, se prohřešujete proti duchu Wilsonova míru.", zdálo by se, že panoval určitý entuziasmus. Vyslovené silácké prohlášení byla v české politice výjimkou (Rašín), spíše lze konstatovat atmosféru sice neurčitých a možná naivních, ale v zásadě pozitivních představ o možnostech soužití Čechů a Němců. Ostatně v první chvíli i předáci sudetoněmeckých provincií, vědomi si tisíců nitek, které je spojovaly s českým vnitrozemím a mj. i katastrofální zásobovací situace ve svých oblastech, nasadili realistický tón. Ovšem skutečnost, že svůj vztah k Čechům a jejich státu chtěli definovat jako mezinárodně právní, což bylo pro Čechy nepřijatelné, tyto zárodky věcné komunikace neumožnila rozvinout. Navíc se praktická politika ocitla v kolotoči každodenních problémů, které se vršily na všech stranách. Přehmaty, k nimž za těchto podmínek muselo v podstatě nutně docházet, často v očích současníků získávaly národnostní podtext. Nechyběla pochopitelně ani nacionální svévole, přičemž na tomto poli dost často měla iniciativu česká veřejnost a její radikální složky. Atmosféra se na obou stranách velmi rychle radikalizovala. To sice mohlo vyhovovat sudetoněmecké politice, která již tohoto vzepětí mohla vzhledem k obsazení pohraničí československým vojskem využívat pouze z emigrace, ale pro českou politiku to byla překerní situace, neboť podkopávala její tvrzení o stabilitě nového státu a zejména o víceméně kladném postoji německého obyvatelstva k němu. Když padly 4. března 1919 zbytečné a hloupé výstřely do řad Němců demonstrujících svoji sounáležitost s Německým Rakouskem, byly vzájemné sympatie na jednom z nejnižších bodů v novodobých dějinách a měly tam ještě nějakou dobu setrvat.

V této atmosféře vyhocených národnostních antipatií byla připravována série zákonů, které měly vytvořit základní právní rámec státu, jehož občany se měli stát příslušníci několika národností, především ústavy a s ní spojených ústavních zákonů. Je ovšem zajímavé, že vzdor značnému národnostnímu napětí lze serii zákonů z let 1919/1920 považovat za nejliberálnější fázi československého zákonodárství v národnostní otázce vůbec. Přes řadu především formálních, ale i některých koncepčních nedostatků je možné říci, že tyto zákony vytvořily solidní rámec pro pozitivní vývoj národnostní politiky státu, rámec, který však nebyl využit a dalšími kroky byl spíše redukován.

Ústava republiky, koncipovaná podle západních vzorů, neobsahovala prakticky žádná ustanovení o kolektivní menšinové ochraně.¹⁴ To bylo v případě státu, jehož součástí se staly v podstatě konstituované etnické celky s vlastní identitou (přinejmenším v prostoru českých zemí), na pováženou. V samých základech státu tak byl zakódován určitý rozpor, který bychom mohli charakterizovat jako rozpor mezi demokratickou pluralitou a národnostní singularitou, jinými slovy: hegemonií státního národa nebo "národním prvorozenstvím".¹⁵

Jestliže tento stav byl odůvodněný při vzniku republiky, kdy se jako jediná možnost integrace státu jevílo mocenské pouto, pak je otázka, nakolik byla tato struktura udržitelná i v budoucnosti. Faktem ovšem je, že až do vynucených jednání o národnostním statutu a novém jazykovém zákonu v roce 1938, se s výjimkou několika teoretiků národnostní problematiky o změně tohoto stavu neuvažovalo.

Jako především účelové sice můžeme posuzovat výroky poslance za SdP A. Roscheho v rozpočtové debatě na podzim 1936: "Československo je spravováno demokraticky. ... V mnoha případech můžeme mluvit spíše o diktatuře než o demokracii. ... Vy (Češi - pozn. J.K.) si snad ještě vládnete demokraticky. Ale my Němci jsme Vaší demokracií spravováni diktátorsky."¹⁶ Nicméně jako doklad určité reflexe obsahuje i tato výpověď pravdivé jádro. Možnosti Němců spolupůsobit na řízení státu byly malé a omezovaly se na souhlas s českou většinou. V případě nesouhlasu neměli Němci prakticky šanci, a to ani v případech, že se záležitost týkala především nebo dokonce pouze jich samých. Skutečnost, že až na malé výjimky (např. obecní knihovny) ani v kulturní a vzdělávací oblasti nemohli plně rozhodovat o svých zájmech, pochopitelně ztěžovala jejich identifikaci s československým státem.

Menšina v národním státě

Většina české společnosti chápala československý stát jako národní stát Čechů a Slováků, přičemž je možné říci, že část - spíše z nedostatku zkušeností a rozhledu než ze zlé vůle - poněkud pozapomínala i na slovenský element. Na této skutečnosti nic nemění okolnost, kterou dodnes argumentují někteří historici, že československá ústava nikde nárok na vytvoření národního státu nepostulovala¹⁷ nebo že z relevantních politických stran tento cíl programově hlásala pouze národní demokracie. Idea národního státu se ukazuje jako značně důležitá součást politického myšlení české společnosti jako celku, a to nikoliv pouze jejích národnostně radikálně smýšlejících složek. Je ovšem zcela očividné, že národním státem rozuměly různé politické síly značně odlišnou kvalitu, nehledě na praktické konsekvence v oblasti národnostní politiky, které z faktu národního pojetí státu vyplývaly.

Základní argumentační rámec byl vcelku shodný: stát vytvořili Češi a Slováci a Československo je jedinou politickou organizací těchto národů (resp. jednotného československého národa), zatímco menšinová etnika (Němci, Maďaři, Poláci) jsou národnostně saturována v jiných státech. Ale tím podobnost v podstatě končí. Pro Masaryka, jako vedoucího zastávce politiky rozumného a vyváženého vztahu k německé menšině, jejíž získání pro republiku považoval za klíčové, idea národního státu především zahrnovala povinnost vedoucího národa provádět spravedlivou národnostní politiku, což nebylo jen věcí vkusu nebo citu, nýbrž vlastním živým zájmem a potřebou vedoucího národa.¹⁸ Demokracie a spravedlivé řešení národnostní otázky stály v tomto pojetí vedle sebe a navzájem se podmiňovaly. Je nutné se ovšem ptát, zda situování jednoho národa do středu dění a zdůrazňování jeho aktivity a jeho odpovědnosti nevnučuje otázku, zda nedošlo k určitému degradování příslušníků menšin na objekt více nebo méně zdařilé národnostní politiky většiny. Nicméně představy tohoto druhu přece jen počítaly s určitou, v budoucnosti očividně rostoucí mírou spolupráce s Němci. Nakolik bylo pojetí národního státu pevně zakotveno i v myšlení lidí, kteří se jinak vyslovovali pro revizi československé národnostní politiky, naznačují slova historika J. Šusty z dubna

1938, kdy napsal, že "Máme nepochybné právo na to, aby naše republika zůstala aspoň podstatnou složkou svých funkcí státem národním." Šusta ovšem v tomto směru své myšlenky bohužel dále nerozvedl, nicméně žádal, "učinit bez zbytečných odkladů vše, co by mohlo u našich jinojazyčných krajanů čelit představě, že je osud vtiskl do státu jim vnitřně cizího jako občany druhého řádu."¹⁹

Idea národního státu v pojetí českých nacionálních radikálů, jejichž svého druhu mluvčím byla národně demokratická strana, avšak kteří se rekrutovali z nacionálně laděných křídel i dalších občanských stran²⁰ a z aktivistů obranných svazů, by se dala přirovnat ke vztahu českého domácího a nepříliš vítaného nebo vůbec nevítaného německého nájemníka. Republika byla českým (československým) národním státem mj. i proto, že tomu tak bylo v minulosti, zatímco Němci přišli později víceméně na pozvání. Spor okolo vzniku nebo eventuální kontinuity německého osídlení v českých zemích, který se rozhořel již před první světovou válkou, trval za vydatného přispění obou stran dále, aniž jeho hlavní kontrahenty na obou stranách napadlo, že z hlediska moderních demokratických principů je tato otázka irelevantní. Přednostní funkcí takto národně pojatého státu byla ochrana práv příslušníků vládnoucích národností, a to nejen navenek, nýbrž i uvnitř, tedy ve vztahu k menšinám. Stát měl odčinit stará bezpráví, a to nejen ve smyslu odstranění německých nadpráví v některých oblastech (např. státní správa, školství, hospodářství), nýbrž měl i napomoci zvrátit nepříznivý národnostní stav v pohraničních oblastech. Ten se sice v důsledku působení sociálních a demografických faktorů začal během 2. poloviny 19. století měnit ve prospěch českého etnika, ale pro řadu lidí byla situace stále ještě neúnosná. Odtud tedy volání po posílení českých menšin, na jejichž osudu coby opor ve "zněmčeném území", jak zněl dobový jazykový úzus, měla být zainteresována celá česká společnost a pochopitelně i stát. Stát měl především administrativními nástroji vytvářet nejen podmínky pro přežití českých menšin v německé jazykové oblasti (již sám termín česká menšina je paradoxem, který rovněž cosi vypovídá o mentalitě doby), ale i pro jejich posílení. Prostředkem měl být soubor opatření v nejrůznějších oblastech, mj. v důsledném prosazování prerogativ státního jazyka, v úpravách územního členění státu, v zaměstnanecké politice ve státních orgánech, v ovlivňování národnostního složení osazenstva v soukromých podnicích, ve změně vlastnických poměrů v pohraničních oblastech, abychom jmenovali alespoň ty nejdůležitější.

Složitá je ovšem odpověď na otázku, co mělo být cílem této politiky, protože sami její propagátoři se v tomto ohledu nikdy jasně nevyjádřili. V národnostně homogenní stát v nějakém dohledném časovém horizontu doufal asi málokdo, nicméně lze předpokládat naději na nějakou formu dlouhodobé a rozsáhlé asimilace. V argumentaci řady nejrůznějších petic a požadavků hraničářských svazů se nezdálo, že nikdo nechce utlačování Němců, nýbrž že "chceme plné právo pro nový kulturní i hospodářský rozvoj a národní samostatnost příslušníků prvního národa Republiky Československé".²¹ To by v zásadě bylo možné chápat jako - právnicky řečeno - jednání v dobré víře a problém tedy především tkví v chápání oněch "plných práv". Není asi žádným překvapením, že obě strany svá "plná práva" definovaly především nebo dokonce výlučně s ohledem na své potřeby a představy, zatímco na vnímání potřeb a představ druhé strany jim většinou jaksi nezbyval čas. A nešlo jen o čas, nýbrž i o absenci moderních hodnotových měřítek a také dobré vůle vidět v tom druhém když ne dnešního, tak alespoň potenciálního partnera. Když ještě v roce 1936, tedy v době, kdy Henlein stál tak říkajíc "ante portas" a dorozumění s Němci se mnohým začalo zdát nutným předpokladem uhabění existence Československa, označil K. Krofta Němce za potenciální

druhý státní národ, spustil český národnostně orientovaný tisk proti němu halasnou kampaň. A to i přesto, že Krofta dosažení tohoto postavení spojoval s předchozí loyajalitou Němců vůči státu.²²

Na vznik československého státu reagovali Němci v českých zemích s odvoláním na princip sebeurčení pokusem o odtržení svých sídelních oblastí od nového státu a jejich připojení k Německému Rakousku a s ním k Německu. Česká domácí nebo zahraniční politická reprezentace, která v zásadě vycházela z historické hranice českých zemí, vlastně s takovým vývojem musela počítat, protože myšlenka na odtržení německých oblastí od Čech a Moravy nebyla v žádném případě nová. Poprvé se - i když v náznaku - objevila již v roce 1848 a zhruba od počátku 80. let 19. let se požadavek národnostního rozdělení Čech a Moravy stal víceméně trvalou součástí sudetoněmecké politiky.²³ Je příznačné, že na konci války se česká reprezentace ani nepokusila vysondovat aktuální stanoviska německých politických sil, popřípadě hospodářských kruhů a eventuálně je získat pro spolupráci na vytvoření společného státu. Kromě skutečnosti, že se obě strany opevnily ve svých národních táborech, mezi nimiž prakticky neexistoval žádný kontakt, je na vysvětlenou nutno uvést, že časový spád událostí byl přece jen značně rychlý.

Požadavek sebeurčení hrál v sudetoněmecké politice po celou dobu trvání první republiky stěžejní roli, i když jednotlivé směry německého politického spektra jej v různých časových obdobích chápaly různě. Jestliže vyjdeme ze skutků a prohlášení německých politiků v prvních letech po vzniku republiky, můžeme konstatovat, že v této době je v pojetí všech německých stran sebeurčení spojeno s negací československého státu. Nicméně řada - možná lze dokonce říci i většina - německých politiků chápala, že jakkoliv je taková politika zásadová, na momentální situaci německého obyvatelstva mohla sotva co změnit. S postupující konsolidací versailleského systému se naděje na jeho dohlednou změnu stávaly stále iluzornějšími a německá politika proto musela hledat nějakou alternativu, kterou mohla představovat pouze určitá angažovanost v rámci státu. Nutný obrat ovšem ani zdaleka nemohl být jednoduchý, protože nacionální rétorika, oprávněná či neoprávněná kritika, spojená až s osočováním druhého národa, se na obou stranách stala denním chlebem a v určitých skupinách obyvatelstva zřejmě i normou myšlení. "Denní listy učinily z nacionalismu profesi.", stěžoval si v roce 1921 V. Gutwirth, "Bude-li Němec posuzovat Čechy dle Národních listů a my Němce podle jejich nacionalistických křiklounů, nesejdeme se. Povinností obou stran jest, aby umlčely tyto kalitele vod..."²⁴

To ovšem nebylo tak jednoduché, protože halasní strážci národních zájmů zaujímali na obou stranách mnohem silnější pozici v politickém i veřejném životě, než kolik by jim zřejmě bylo příslušelo na základě skutečné voličské podpory. Příčinu tohoto stavu je nutné hledat ve snaze obou národů o maximální integraci vlastních sil. V zájmu národní jednoty a dosažení konsensu, ale současně i ze stranicko-politických důvodů byla často akceptována nebo alespoň tolerována vyhraněnější stanoviska než odpovídalo skutečným názorům jednotlivých zúčastněných politických sil, zejména když léta vytvářený obraz nepřítele neztrácel nic na své politické účinnosti. Některé strany navíc doháněly svou neschopnost formulovat vlastní politické a sociální zásady nebo nalézt konkrétní adresáty svých stranických programů právě akcentováním národnostní problematiky.

V průběhu 20. let se nicméně zrodil směr německé politiky, který již tehdejší doba označila jako aktivismus. Jeho konstituování umožnila řada změn v českém i německém politickém táboře, které souvisely s postupující konsolidací republiky. Národní zájmy přestávaly být

nejnosnější motivací společenského jednání a na jejich místo nastupovaly zájmy třídní a stavovské, které přes přetrvávající národnostní antagonismus umožnily řešení věcných problémů, společných oběma národům, přinejmenším v těch intencích, v jakých si tyto problémy a jejich řešení představovaly nejsilnější politické strany obou etnik. Konkrétním projevem německého aktivismu byla konstruktivní spolupráce některých německých stran v parlamentě a záhy i jejich účast ve vládě, která se v politickém systému ČSR do roku 1938 stala určitou samozřejmostí. Vedle svých stranických a stavovských zájmů hájily německé aktivistické a vládní strany i německé národní zájmy, a to velmi často i ve spolupráci s německými negativistickými opozičními stranami. Snad by se dalo říci, že aktivismus byl pokusem o realizaci práva na sebeurčení v rámci československého státu. Avšak byl skutečně aktivismus přihlášením se k československému státu a k soužití s Čechy nebo to byla okolnostmi vynucená strategie přežití? Jednoznačná odpověď na tuto otázku zatím chybí.²⁵ Stejně nesnadno se hledá odpověď na otázku, jaký vliv měl aktivismus na formování postojů sudetoněmecké veřejnosti ke státu a jeho české (resp. československé) majoritě. Není nutné a priori zpochybňovat dobrou vůli stejně jako politickou a často i osobní statečnost čelných reprezentantů aktivistických stran, ale interpretovat volební výsledky německých aktivistických stran jako jednoznačnou podporu sudetoněmeckého obyvatelstva německému aktivismu, jak to lze nejednou slyšet a číst, je bez důkladné analýzy přece jen předčasné.

Německé aktivistické strany byly především strany stavovského typu, takže právě sociální a hospodářské aspekty jejich politiky mohly být pro voliče při odevzdání hlasů větším motivem než národní postuláty, zejména v obdobích, kdy národnostní rozpory přece jen ustupovaly do pozadí, nebo tehdy, kdy se splnění národnostních požadavků zdálo tak vzdálené, že těžko mohly sloužit jako prostředek aktuální politické mobilizace veřejnosti. Dále je nutné brát v úvahu, že hranice mezi aktivismem a negativismem nebyla zcela jednoznačná a rozhodně se nekryla s politickými stranami. Důsledně negativistickou stranou byla pouze Německá strana národní (Deutsche Nationalpartei, DNP), pro niž jakákoliv konstruktivní politika mohla začít pouze rozpadem československého státu. Cílem Německé národněsocialistické strany dělnické (Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei, DNSAP) bylo rovněž dosažení národní nezávislosti sudetských Němců v podobě sloučení veškerého území v Evropě osídleného Němci v jednotný stát; nicméně národní socialisté se neshodovali s německými nacionály v taktických otázkách. Ve stávajících mezinárodněpolitických podmínkách odmítali politiku nacionálů jako bezvýhodnou a za svůj úkol považovali boj za práva německého národa i na půdě československého státu. Od ostatních stran německého politického spektra DNSAP odlišovaly především ideová východiska, podobně jako komunisté i národní socialisté neodmítali Československo jen z národnostních, nýbrž i ze světónázorových důvodů, i když obě tyto složky byly u obou proudů zastoupeny v rozdílné podobě.

Ostatní německé strany patřily již v očích současníků v druhé polovině 20. let k aktivistickému proudu. Ovšem i aktivistické strany měly různě silné radikálně orientované skupiny. Ve Svazu zemědělců (Bund der Landwirte, BdL) existovala až do vyloučení v roce 1927 relativně silná negativistická skupina kolem poslanců J. Mayera a G. Hanreicha, v Německé křesťansko-sociální lidové straně (Deutsche Christlich-soziale Volkspartei, DCV) patřil k vlivným skeptikům, pokud se týče účasti německých stran ve vládě, dlouholetý předseda parlamentního klubu poslanců DCV F. Luschka a jistě by bylo možné najít více podobných případů. Ve 30. letech se v německých občanských stranách začíná projevovat i určitá forma generačního konfliktu, který se projevoval v národnostní radikalizaci mládežnických organi-

zací jednotlivých stran, které myslely více "völkisch" než staré stranické garnitury. Nejvybrocenější byl tento konflikt u německých agrárníků. Německá sociální demokracie na nás dnes působí, možná díky malé informovanosti, více homogenně, nicméně i v ní nastupuje ve 30. letech nová generace politiků, jejímž nejvýraznějším reprezentantem je W. Jaksch, která přece jen akcentovala národnostní rovinu silněji, než stárnoucí vůdce strany L. Czech.

Němečtí voliči sice většinou volili německé aktivistické strany (v roce 1929 připadalo z 66 křesel německých poslanců v poslanecké sněmovně 51 na bývalé či budoucí německé vládní strany: agrárníky, křesťanské sociály a sociální demokraty²⁶), avšak trvale stáli pod silným vlivem negativistické nebo vůči Československu více nebo méně kriticky laděné propagandy, a je tedy nasnadě, že jejich základní postoje vůči státu se utvářely v souladu s touto propagandou. Přes 20% německých deníků, vycházejících v Československu v roce 1929, pocházelo z redakcí, které dobový katalog označuje jako deutsch-national, deutsch-völkisch nebo national-sozialistisch. Jestliže bereme v úvahu pouze mimopražský německý tisk, zvýší se tento podíl na 28%.²⁷ Ovšem i tisk označovaný jako nezávislý nešetřil oprávněně či neoprávněně kritickými výpady proti státu a jeho národnostní politice, stejně jako tisk německých vládních stran, který byl často iritován skutečností, že ani účast ve vládě nedávala německým stranám reálnou možnost pohnout české partnery k odstranění alespoň těch nedostatků v národnostních poměrech, které německá veřejnost pocítovala jako nejpalčivější. Situace na trhu informací se ještě dále zhoršovala ve 30. letech, kdy struktura německého denního tisku sice zůstávala zhruba stejná, avšak kdy do hry začalo masově zasahovat nové medium - rozhlas. Německé vysílání na českých stanicích bylo naprosto nedostatečné, navíc jeho slyšitelnost v pohraničí byla minimální. Snahy o zřízení německé stanice, které se datují již od konce 20. let, utonuly ve stranických zápasech v obou táborech, nedostatku dobré vůle na české straně, ale i v nedostatku financí, a to přesto, že se v této otázce v letech 1936-38 velmi silně angažoval i prezident Beneš. Éter v pohraničních oblastech monopolně ovládaly říšskoněmecké rozhlasové stanice, což bylo vzhledem k vývoji Německa po 30. lednu 1933 více než na pováženou. Důsledkem této situace byla skutečnost, že názor sudetoněmecké veřejnosti na československou národnostní politiku a situaci Němců a menšin v ČSR vůbec byl mnohem pesimističtější než byla realita. Ojedinelá kladná hodnocení alespoň dílčích pozitivních kroků, která občas zazněla z úst aktivistických politiků, se v proudu kritiky a stížností prakticky ztrácela.

V závěru první části této studie byla počáteční fáze československého zákonodárství v letech 1919-1920 označena za jeho v národnostním ohledu nejliberálnější etapu. Tento přes všechny konkrétní kritiky solidní rámec však zůstal v průběhu dalšího vývoje nevyužit, naopak byl dále spíše zužován. Je to trochu s podivem, uvědomíme-li si, že nejen ústava a s ní spojený jazykový zákon, ale i některé další zákony, které se bezprostředně dotýkaly života německé menšiny v ČSR, např. novela školského zákona nebo zákon o obecních knihovnách, byly přijímány pod bezprostředním dojmem německé iredenty. Příčiny tohoto vývoje, které zatím lze ne zcela jednoznačně postihnout, je nutné hledat v politickém systému meziválečné ČSR a v přetrvávání mentalit národnostního boje, které neumožňovaly zrušit některá přetrvávající schémata ve společenském i politickém myšlení i praktickém životě. Již zde padla zmínka o tom, že křehká česká nebo československá většina si vynucovala akcentování národní jednoty, v jejímž rámci pochopitelně měli silnější slovo spíše protagonisté národního státu než vůči jiným národnostem státu vstřícněji uvažující skupiny. Bylo ovšem rovněž

řečeno, že přímý politický vliv národních radikálů byl poměrně malý, a proto je nutné pokusit se tento rozpor alespoň v hrubých rysech vysvětlit.

Neodmyslitelnou součástí politického systému první republiky byly tzv. obranné svazy, jejichž vliv na rozhodování státu je nutné podrobit důkladnému studiu. Tyto svazy, které vesměs vznikly v poslední čtvrtině 19. století, jsou typickým produktem národnostního boje, a proto existovaly na české i německé straně, přičemž na české straně se po roce 1918 zdálo, že vznikem republiky opodstatnění jejich existence a tudíž i význam bude klesat. To se však nestalo. Sebereflexi těchto svazů a jejich seskupení, jejichž nejvýznamnějším představitelem byla Národní rada československá, jako vrcholného reprezentanta zájmů, týkajících se celého národa, nebo alespoň jako "přirozeného prostředníka mezi politickými stranami"²⁸ sice politické strany odmítly, avšak jako tolerovaný partner existovaly tyto nadstranické svazy dál. Vznikla tak určitá, ovšemže pouze zdánlivá dvoukolejnost reprezentace zájmů, národních na jedné straně a stranicko-politických na straně druhé.

Obě struktury byly navzájem propojeny těsnými politickými i osobními svazky, současně však mezi nimi existovaly i určité rozpory. Zatímco politické strany by v obranných svazech nejraději viděly v podstatě kulturně-vzdělávací instituce, měly tyto - alespoň v prvních letech republiky - nepokryté politické ambice. Rozložení politických sil v obranných svazech bylo totiž jiné než v parlamentě a ve vládě, a sice ve prospěch národnostně radikálních sil, které díky svému vlivu na některé skupiny obyvatelstva a rozsáhlé organizační struktury obranných svazů mohly na zákonodárnou i výkonnou moc vykonávat určitý tlak. Není jistě bez zajímavosti, že ačkoliv hlavní organizační oporou dvou nejagilnějších svazů, působících v Čechách, Národní jednoty severočeské a Národní jednoty pošumavské, byly místní organizace zčásti v německém pohraničí, ale především na obou stranách jazykové hranice, bydleli téměř všichni členové představenstev obou organizací v Praze a byli většinou politicky angažováni v mocenském centru.²⁹ Nelze tedy vyloučit, i když konečné soudy by byly ještě předčasné, že spolu s autentickými požadavky českých hraničářů se přilhlívala i jiná polívkářka.

Posoudit přesně rozsah vlivu českých národnostních svazů na státní legislativu a výkonnou moc není jednoduché. Jestliže vezmeme v úvahu Národní radu československou, která již díky svému složení i tradici - před první světovou válkou se rada stala skutečně uznávaným reprezentantem českých zájmů - byla rozhodně nejvýznamnějším subjektem tohoto typu, zjistíme, že mezi ní a vládou existovaly často značně napjaté poměry. Rada např. požadovala, aby jí byly zasílány k vyjádření předlohy zákonů, které se dotýkaly národnostní otázky, např. jazykového zákona a prováděcích nařízení k němu. Vláda a konkrétně ministr vnitra A. Švehla jako šéf rezortu, odpovědného za přípravu jazykových, správních a jiných zákonů, nechávala tyto žádosti padat ze stolu, což Radu rozhořčovalo.³⁰ Oficiálně Rada nedostávala nic, neoficiálně ovšem získala, co požadovala, protože v jejích řadách nebo v jiných svazech pracovali aktivně i vysocí ministeriální úředníci. Rada i ostatní obranné svazy bombardovaly vládu i jiné státní orgány svými vyjádřeními, protesty, stížnostmi a návrhy na řešení problémů, souvisejících s legislativou, výkonnou mocí a každodenními záležitostmi ve styku obou národů, kterým opatřovaly dostatečnou publicitu v národnostně radikálním tisku, včetně tzv. hraničářských listů. Tím získával v publicistice i praktické politice konfrontační postoj pravděpodobně větší váhu než mu ve skutečnosti příslušela a v každém případě větší vliv, než bylo v zájmu státu. To si však např. ve 20. letech uvědomoval málokdo.³¹

Je skutečností, že výsledná podoba některých právních norem, které se významným způsobem dotýkaly národnostní problematiky, se spíše blížila představám radikálních nacio-

nálů, i když zdaleka ještě nesplňovala jejich zásadní požadavky. Návrh prováděcích nařízení k jazykovému zákonu, zpracovaný v roce 1920, zakotvoval v oblastech s absolutní většinou menšinového obyvatelstva za určitých okolností možnost vnitřního úřadování pouze v menšinovém jazyce. Verze z roku 1922 tuto možnost již neobsahovala. V roce 1926 bylo nakonec přijato znění, které - mj. ve velmi citlivé oblasti komunální samosprávy - nefunkčně upevňovalo přednostní postavení státního jazyka.³² V návrhu župního zřízení se na počátku 20. let uvažovalo o zřízení dvou téměř čistě německých žup v severních a západních Čechách,³³ návrh úpravy hranic okresů a budoucích žup z roku 1924 byl výslovně veden snahou vytvořit pouze župy s českou majoritou.³⁴ Je otázkou, jestli lze obě tyto zásadní změny připsat pouze snahám obranných svazů, faktem ovšem je, že po celou první polovinu 20. let vláda i veřejnost stála v těchto otázkách pod jejich soustavným tlakem.

I na první pohled "klidné" období česko-německého soužití ve 20. letech nebylo v žádném případě nějakou idylou. Na obou stranách byla vedena každodenní národnostní válka, jejímiž opěrnými body byl každý grunt, u nějž hrozil přechod do rukou majitele druhé národnosti, každé místo v státních službách v pohraničních oblastech, každá česká menšinová škola apod. Každé sčítání lidu, počátek školního roku, volby jakéhokoli druhu - to vše bylo příležitostí k mobilizování národních řad. Bojovalo se o tisíce věcí, k nimž patřily zásadní otázky, vyplývající z potřeb státu a státní správy a z nutnosti komunikace mezi státem a občanem. Jenže současné hájení národních zájmů a národního svérázu komplikovalo dosažení schůdných a utilitárních řešení a hraničilo leckdy až s absurditami. V roce 1923 se např. zjistilo, že výstražné tabulky vysokého napětí jsou vyvedeny v říšsko-německých barvách (černý výstražný nápis a červený blesk na bílém pozadí), což se stalo předmětem kritiky. Československý svaz elektrotechnický tedy navrhl, aby nápis byl proveden v modré barvě, proti čemuž německý výrobce tabulek z Hrádku nad Nisou namítal, že modrá barva hůře drží a smývá se deštěm. Výměna nakonec proběhla, přičemž okresní úřady v pohraničí dostaly z ministerstva vnitra pokyn, aby sledovaly, zda někde nedochází k hromadnému úmyslnému poškozování těchto nových v československých barvách vyvedených tabulek.³⁵ Pro naše dnešní chápání je překvapivé, v kolika banálních každodenních i osobních záležitostech hlodal červík národního zájmu. Ostatně vstřícnost a rozvaha byly v tomto ohledu vlastnostmi, kterých se v podstatě rovným dílem nedostávalo oběma stranám, i když se není možné ubránit dojmu, že to vzhledem ke svému postavení ve státě byla česká strana, která měla projevit více velkorysosti. Kritiků takového druhu národovectví nebylo mnoho a jejich hlasy, byť to byly často hlasy velmi vážené, ve všeobecném halasu spíše zanikaly. Je příznačné, že z bohaté studnice Masarykových myšlenek o národnostní otázce si čeští nacionálové vybrali tu snad nejméně šťastnou o Němcích coby kolonistech a imigrantech a statečně se s ní oháněli.

Nicméně v kontextu česko-německého soužití v 19. a 20. století představovala 20. léta a zejména jejich 2. polovina nesporně možnost zahájit období nových vztahů mezi oběma národy. Německý aktivismus byl přes celkovou nejasnost svých perspektivních cílů a aktuálně-politickou a osobní motivaci svých vůdčích sil přece jen velkorysou nabídkou, kterou ovšem česká strana nedokázala využít. Československé vlády neměly nějakou více nebo méně ucelenou koncepci národnostní politiky a tomu též odpovídala praxe, která byla výsledkem koaličních kompromisů, obav z kritiky nacionálů a politické krátkozrakosti. Domněnka české strany, že vstupem Němců do vlády jsou vlastně všechny problémy vyřízeny, byla sebeobelháváním, protože ani němečtí aktivističtí politikové podobnou věc nikdy nevyslovili. Lze předpokládat, že kdyby česká strana nabídla na konci 20. let německým aktivistům

alespoň polovinu z toho, co nabídl v roce 1938 Henleinovi, mohla se situace vyvíjet odlišně. Zřejmě nikoliv zásadně odlišně, protože na sklonku 20.let se čas relativního klidu rychle blížil ke konci. A navíc není nutné si dělat iluze, že Československu loajální německá menšina by Hitlera odradila od jeho agresivních plánů ve střední Evropě.

Konrad Henlein trat voran ...³⁶

Fašizace převážné části německé menšiny v Československu ve 30.letech je jedním z úhelných kamenů česko-německého vztahu v moderní době vůbec. Jestliže do té doby měly politické síly obou táborů podobnou strukturu, což vytvářelo možnosti různých horizontálních spojení v komunikaci i spolupráci obou národů, pak s nástupem Henleina a především s jeho volebním úspěchem v roce 1935 se konstituuje v podstatě nepřekonatelný rozpor mezi pluralitní politickou organizací většiny a totalitním nárokem nejsilnější menšinové strany. I když se Henlein po svém nástupu do čela Sudetoněmecké vlastenecké fronty (Sudetendeutsche Heimatfront, SHF) a později Sudetoněmecké strany (Sudetendeutsche Partei, SdP) politicky teprve vyvíjel od spannovského fašismu k německému národnímu nacionalismu, ani původních ideálů ve smyslu Spannova učení nemohl dosáhnout v demokratickém Československu. Proto na české politické scéně neměl a těžko vůbec mohl mít relevantního politického partnera, i když se jej zejména někteří agrární předáci pokoušeli zatáhnout jako evetualního spojence do hry politických sil.

Jestliže si uvědomíme přímo raketový nástup Henleina a jeho organizace do vysoké politiky - vždyť od jeho prvního vystoupení na veřejnosti v říjnu 1933 do velkého volebního úspěchu v květnu 1935 uplynuly necelé dva roky, musí nutně padnout otázka po příčinách tohoto úspěchu. Důvody je nutné hledat v celé škále komponentů; nejen v konkrétní hospodářské a sociální situaci sudetských Němců, nýbrž i v některých specifických rysech jejich společenského myšlení, na něž Henlein vědomě, ale možná někdy pouze podvědomě navázal. Jeho kritika nejrůznějších skutečných nebo domnělých nedostatků v hospodářské, sociální a národnostní politice, v politickém systému, obratná mixáž pravdy, polopravdy a lži vytvářela dostatečně širokou a členitou platformu, aby se s ní mohly identifikovat nejrůznější skupiny obyvatelstva.

Henleinovi nesporně hrál do ruky do určité míry nedůvěřivý vztah Němců k pluralitní a parlamentní demokracii, který vyplýval z dojmu, že za postupující demokratizaci politického života Němci platili ztrátou svých národních pozic. Bylo tomu tak již za Rakouska, kdy nejen vlastní emancipační hnutí slovanských národů, ale i rozšiřující se volební právo tlačilo Němce do politické i národnostní defenzívy,³⁷ a ani první republika v očích mnoha sudetských Němců na tomto stavu nic nezměnila. Protiněmecký tlak, ať již mířil proti historicky podmíněné, ale vzhledem ke stávající situaci neoprávněné převaze německého živlu v řadě oblastí společenského života či skutečně proti základům jeho existence vůbec,³⁸ vyvolával na německé straně potřebu nových řešení a také snahu o semknutí. Tendence k národní jednotě ostatně nebyla v sudetoněmeckém myšlení žádnou novinkou. Po celou dobu existence první republiky se německé strany několikrát, ale ne zcela úspěšně, pokoušely vytvořit nadstranickou reprezentaci, která by hájila zájmy sudetských Němců jako celku, aniž bylo kdy jasně řečeno, co tímto národním zájmem v politickém smyslu vlastně je.

Henlein prohlásil své hnutí za národní hnutí a vyhlásil úspěšnou válku klasickému stranictví, v které mu pomohla především skutečnost, že stavovské strany, tedy strany aktivistické (DNP a DNSAP byly v říjnu 1933 rozpuštěny), se nemohly v národnostní politice vykázat žádným hmatatelným úspěchem. SdP se snažila ostatní německé strany vmanévrovat role obhájců svých vlastních úzce stavovských zájmů, zatímco sama se pasovala na jediného a nejdůslednějšího zastávce zájmů národních. V této politice SdP vydatně pomáhala skutečnost, že neměla žádný konkrétní národní a politický program. To mělo nespornou výhodu: vedení strany tak mělo ve vztahu k svým voličům i ve vztahu k vládě značný manévrovací prostor a nehrozilo nebezpečí, že se bude muset z jeho plnění či neplnění zodpovídat.

Klíčovou roli hrál i vztah k Německu. Již v úvodu byla řeč o tom, že pocit sounáležitosti sudetských Němců s německým jako takovým, které v první řadě reprezentovalo Německo jako největší a nejsilnější politická organizace německého národa, od počátku 20. let rostl. Po Hitlerově nástupu k moci v lednu 1933 a rozpuštění obou německých nacionalistických stran v Československu na podzim téhož roku zůstávala SHF a později SdP jedinou stranou loajální vůči Německu, zatímco počet kritiků Hitlera a poměrů v sousední zemi vůbec v německých občanských stranách rostl. Navíc Hitler deklarováním svých zahraničně politických cílů probouzel naději, které latentně existovaly v sudetoněmeckém politickém myšlení po celou dobu 20. a počátku 30. let, totiž naději na změnu versailleského systému a vůdčí roli Německa přinejmenším ve středoevropském prostoru.

Henlein se sice zpočátku od německého fašismu hlasitě distancoval, což mu spolu s jeho prohlášeními loajality vůči československému státu vyneslo tvrdou kritiku ze strany radikálního křídla SHF, nicméně později se jeho strana fakticky stala expoziturou NSDAP. Ovšem ani navazování spolupráce mezi těmito dvěma spřízněnými subjekty nebylo úplně hladké. Německo zprvu zřejmě vůbec nevědělo, jestli Henlein je ten pravý či nikoliv, a když jej později, v roce 1935, začalo i finančně podporovat, dělalo to zpočátku zřejmě tak trochu na dluh. Ve vedení SHF totiž měli silný vliv členové Kameradschaftsbundu, kteří, jak na základě sdělení svých informátorů referoval v únoru 1935 do Berlína německý vyslanec W. Koch, "...vnitřně Třetí říši odmítají ..., sice by rádi přijali z Říše prostředky, avšak přáli by si je použít v duchu vídeňského směru pana Dolfusse."³⁹ Henlein získal z Německa rozsáhlé finanční prostředky na krytí své volební kampaně před parlamentními volbami v květnu 1935⁴⁰ a od října 1935 dostávala Sudetoněmecká strana pravidelnou finanční podporu z Německa, která byla zčásti určena na politickou práci strany a zčásti na subvencování stranického listu Die Zeit.⁴¹ Nicméně ještě tajná zpráva Hlavního říšského bezpečnostního úřadu z konce května 1936 označila Kameradschaftsbund za nejlépe organizovanou skupinu přívrženců rakouského fašistického ideologa O. Spanna, jehož učení - "universalistický světový řád" - postavila do jedné řady s "římsko-katolickou světovou teokracií, komunistickou světovou revolucí a tajnou světovládou zednářů."⁴² V připojeném seznamu exponentů této ideologie se objevila celá řada nejblíže přátel a spolupracovníků K. Henleina.

Zájem na obou stranách o spolupráci byl již příliš velký. V létě 1936 říše zasáhla stabilizujícím způsobem do vnitrostranických sporů v SdP, které byly právě ohlasem střetu mezi přívrženci Kameradschaftsbundu a křídlem otevřeně směřujícím k nacismu, a pomohla - pochopitelně především ve vlastním zájmu - zachovat její jednotu. Henlein byl prohlášen za nedotknutelnou osobu, která "požívá bezmeznou důvěru zdejších vládních míst",⁴³ ale jeho přátelé byli dílem odstaveni, dílem se přizpůsobili nové situaci. V srpnu 1936 se Henlein setkal, avšak zřejmě pouze jen letmo s Hitlerem⁴⁴ a měl delší rozhovor s ministrem zahraničí

Neurathem, na nějž učinil "velmi rozumný a jasný dojem".⁴⁵ Koncem srpna zaslal Henlein Spannovi stručný, ale uctivý dopis, v němž jej prosí, aby přerušil jakékoliv spojení se sudetskými Němci a vzdal se jakéhokoliv vlivu na vývoj "u nás". "To je momentálně největší služba, kterou nám můžete prokázat, a já vám za to budu srdečně děkovat."⁴⁶ Tím byly odstraněny poslední překážky na cestě k oboustranně výhodnému paktu mezi Henleinem a Hitlerem.

Důležitým komponentem politiky SdP byla starost o jednotlivého občana s cílem jeho naprostého podřízení zájmům národa, které ovšem formulovala všemocná strana. Toto podřízení, tedy eliminace všeho individuálního ve prospěch celku, bylo maskováno jako "nejosobnější odpovědnost každého jednotlivce",⁴⁷ aniž bylo na druhé straně doplněno odpovídajícími právy spoluurčovat osudy tohoto celku. Pečlivě organizovaná práce v parlamentě a dalších zastupitelských orgánech (zavedení stranické nomenklatury při výběru kandidátů do zastupitelských sborů, systematické využívání aparátu strany, odborníků a odborných gremií při posuzování nejrůznějších otázek, tvrdá disciplína poslanců i pracovníků stranického aparátu, centralizace petiční a interpelační činnosti apod.) vytvářela z SdP efektivně fungující mechanismus získávání politického vlivu. Strana dokázala vzbudit dojem, že chápe strasti prostého občana a skutečně je i hájí v parlamentě i vůči vládě, jinými slovy: že její politická vůle koresponduje s vůlí jednotlivce. Podobnou funkci měla i opatření strany a jiných, většinou sice nepolitických organizací, které se však postupem času dostávaly do závislosti na SdP, v sociální oblasti: zprostředkování pracovních míst, pracovní tábory, akce svépomoci (známá Sudetendeutsche Volkshilfe) včetně určitých - moderně řečeno - rekvalifikačních programů. Jejich význam nebyl ani tak v sociálním či hospodářském dopadu, nýbrž především v tom, že jednotlivce neměl pocit, že musí hluboké ekonomické a sociální krizi čelit zcela sám. Tím se v řadách Henleinova hnutí ocitala vedle vyslovených fašistů a nacistů celá škála nespokojených, zklamaných či zmalomyslných lidí, jejichž postojů uměla SdP nejen využít, ale dokázala je i dále ovlivňovat a formovat ve smyslu své politiky.

Mimo to je možné předpokládat, že SdP se i v demokratických podmínkách první republiky podařilo vybudovat určité ostrovy totalitního panství, v nichž právní stát již nefungoval. Zastrasování politických odpůrců a ovlivňování voličů hospodářskými a sociálními instrumenty (propouštění aktivistů jiných stran z práce, přijímání do práce na základě stranické příslušnosti, přidělování podpor v rámci svépomocných akcí podle stranického klíče, hospodářský bojkot apod.)⁴⁸ patřilo k samozřejmé výbavě SdP.

Nástup fašismu vyvolal u sudetských Němců nejen tendenci k politické a ideologické homogenizaci, nýbrž i k polarizaci. Část sudetských Němců, patřili k nim především sociální demokraté, někteří příslušníci německých občanských stran a německé inteligence, pochočila v této době, že vlast není pouze geografický prostor, kde jsem se narodil a kde žiji jako příslušník nějakého národa, nýbrž že je to pojem, který musí mít i nějakou obecně lidskou kvalitu. Tedy otázkou je nejen, kde žiji, nýbrž i jak zde žiji. Řada demokraticky smýšlejících sudetských Němců dávala očividně přednost životu v Československu s jeho demokratickým režimem a národnostními konflikty před životem v totalitním systému Německa a spolu s obdobně smýšlejícími Čechy signalizovala možný obrat k občanskému pojetí společnosti.⁴⁹ Tento obrat v myšlení ovšem probíhal značně pomalu, protože zavedené myšlenkové mechanismy fungovaly na obou stranách ještě příliš silně. Vláda se sice snažila vyjít vstříc německému aktivismu, ale neúčinně. Část české veřejnosti se zřejmě domnívala, že konflikt mezi demokracií a nacismem se Čechů týká velmi vzdáleně a že je to jakási vnitřní německá

záležitost, což se mj. projevilo ve velmi laxním vztahu části české veřejnosti k německé emigraci. Vytvořit společnou česko-německou frontu proti fašismu znamenalo překlenout alespoň prozatímně propast národnostního antagonismu, což ovšem část české společnosti nebyla ochotna. Jestliže v tehdejších podmínkách ustoupili např. němečtí sociální demokraté od požadavku bezprostřední realizace národnostní a kulturní autonomie, protože by nahrávala do ruky pouze a jedině Henleinovi, na české straně se nadále ozývaly především z řad obranných svazů a s nimi spojených politických sil hlasy, varující před přílišnou vstřícností vůči Němcům.

Bylo by ovšem zcestné domnívat se, že tyto hlasy byly vedeny pouze nějakou iracionální záští k Němcům. Zaznívaly v nich i zcela pochopitelné obavy z posilování pozic SdP a oslabování bezpečnosti státu. Česká strana jednoduše propásla vhodnou dobu. V únoru 1937, kdy se vláda odhodlala k řadě změn v národnostní politice, již bylo pozdě. Snahy vlády narážely nejen na administrativní a psychologické obtíže na obou stranách, ale i na skutečnost, že řada zlepšení, k nimž se přikročilo, se těžko mohla projevit okamžitě, nýbrž až po delším čase. Navíc každou pozitivní změnu v národnostních poměrech si se zarážející samozřejmostí připisala k dobru SdP, zatímco nedostatky byly údajně dílem vlády a neschopnosti německého aktivismu. Dobrá vůle vlády již neznamenal nic, její kredit i kredit aktivistických stran u německého obyvatelstva dále klesal.

S postupující internacionalizací sudetoněmecké otázky se stále zmenšovala i možnost mocenského zásahu proti Henleinovu hnutí, kterou vláda propásla před volbami v roce 1935 a snad ještě v průběhu vnitrostranické krize v SdP v létě 1936. Demokratický systém se nedokázal bránit, čehož si SdP byla zjevně vědoma. Jako výsměch do očí nám znějí slova poslance Roscheho v rozpočtové debatě na podzim 1936: "Jsme demokraté a republikáni. ... Žijeme v tomto státě a v tomto státě nemůžeme být nic jiného než demokraté. Ze zcela egoistických důvodů. Neboť nás nenecháte podílet se na nějaké diktatuře a nějaká diktatura by přece mohla být pouze česká."⁵⁰

I když demokracie první republiky a především její národnostní politika měla četné objektivní i subjektivní nedostatky, přesto lze říci, že situace německého obyvatelstva v ČSR nebyla taková, aby z ní muselo hledat východisko ve spojení s Hitlerovým režimem. Že sudetští Němci tuto cestu nastoupili je nejen důsledkem nevydařeného česko-německého soužití a některých objektivních vlivů (mj. světové hospodářské krize), ale i důsledkem vnitřních tendencí ve vývoji sudetoněmecké společnosti. Spojenectví s Hitlerem je závažným deficitem v moderních dějinách sudetského německví, s nímž se část sudetských Němců a především jejich poválečná reprezentace až dodnes nedokázala vyrovnat.

Kolaps česko-německého soužití

Svojí podporou Henleinovy a tím i Hitlerovy politiky se většina sudetských Němců, bez ohledu na to, jestli byli skutečně fašistického smýšlení či nikoliv, postavila za řešení česko-německého vztahu, jehož hlavním rysem bylo oddělení obou etnik. Řešení to nebylo nové, vlastně se v určité obměně opakoval rok 1918 s tím zásadním rozdílem, že Německo roku 1938 se od někdejšího výmarského Německa podstatně lišilo. Spojenectví s nacistickým režimem doplnilo starý národnostní antagonismus o nové aspekty ideologické povahy a především diskvalifikovalo sudetské Němce jako možné partnery při přípravě budoucího uspořádání. Názorně je tento vývoj vidět na postupné ztrátě vlivu sudetoněmecké sociálnědemokratické emigrace ve Velké Británii. Zákonitě se tak otevřel prostor pro řešení, které mohlo sudetské Němce bez větších problémů zcela obejít.

Při úvahách o poválečném uspořádání musela československá politika průběžně řešit staronový rozpor mezi koncepcí historické hranice a požadavkem minimálního zatížení státu menšinovým elementem. V českém politickém táboře měli zastánci historické hranice převahu, a to zejména díky nekompromisnímu postoji domácího odboje, který jakékoliv hraniční ústupky vylučoval a na podzim roku 1940 se v této otázce dostal do rozporu s Benešem.⁵¹ Zásadní uznání teritoriální integrity poválečného Československa velmocemi v roce 1942 učinilo jakékoliv diskuse o principu historické hranice zbytečnými, naopak opět se po více než čtvrtstoletí dostává na program české politiky otázka možných úprav hranice směrem ven s ohledem na strategické a zčásti i hospodářské zřetele. I když se objevily znovu některé možnosti říci již tradiční požadavky (Kladsko, Lužice), předložila nakonec počátkem roku 1947 československá vláda minimalizovaný požadavek hraničních korektur, který ovšem nebyl a asi ani nemohl být realizován.⁵²

Ovšem i nejrozsáhlejší předpokládané hraniční korektury, o nichž uvažoval E. Beneš a jejichž motivem nebyly pochopitelně jen národnostní, nýbrž i strategické zřetele, jako prostředek redukce počtu německého obyvatelstva nedostačovaly,⁵³ a proto se brzy i v těchto úvahách objevuje zprvu jako doplňující prvek myšlenka odsunu.

Přesuny obyvatelstva považovala mezinárodní politika již v meziválečném období za přijatelný, i když krajní prostředek řešení národnostních konfliktů, a bylo proto spíše otázkou času, kdy se tento princip objeví i ve 40. letech v úvahách o řešení problematiky německých menšin ve střední Evropě, jejichž destabilizující role při přípravě hitlerovské agrese byla více než očividná. Byla to tedy spíše otázka rozsahu takového odsunu a techniky jeho provedení, než vlastního principu, která byla předmětem diskusí mezi jednotlivými proudy československého domácího i zahraničního odboje.

Myšlenka odsunu je společná všem úvahám nekomunistického odboje o poválečném řešení národnostní otázky v Československu. Rozpětí konkrétních představ však bylo značně velké - od kombinace odsunu s hraničními korekturami a s vytvořením ze správního i strategického hlediska příznivější struktury německého osídlení uvnitř státu (Beneš do zhruba počátku roku 1941⁵⁴) až k nekompromisnímu vysídlení všech Němců během 24 hodin po skončení války bez ohledu na oběti (program moravského zemského velení Obrany národa z léta 1939⁵⁵). V debatách o odsunu se zejména v emigraci vyskytly názory, že se jedná o nedemokratické, avšak nutné opatření.⁵⁶

Úvahy, které přece jen počítaly s tím, že nelze z morálních, technických či mezinárodních důvodů odsunout všechny a vycházely z nutnosti diferenciace, měly společnou jednu nejasnost, totiž ve způsobu, jak rozlišit, kdo má a kdo nemá být vysídlen. Vágní zásada, že odsunuti mají být "kompromitovaní Němci", "nacisté" nebo "Henleinovci", byla v nejlepším případě doplněna požadavkem, že Němci musí sami prokázat svoji nevinu.⁵⁷ Program "Za svobodu", který je považován za největší ideový výkon domácího odboje za celou dobu okupace,⁵⁸ sice rovněž v zásadě diferencuje mezi Němci a vychází z nutnosti individuálně posoudit a potrestat odpovědnost jednotlivce, avšak zřejmě vzhledem k obtížné praktické proveditelnosti takové diferenciace přesto inklinuje k pojetí kolektivní viny.⁵⁹

Tendenčně se v plánech odsunu prosazovalo stále komplexnější a tvrdší řešení. Prim v tomto vývoji hrála domácí politická scéna, která jednak nemusela brát diplomatické ohledy a jednak byla bezprostředně konfrontována s realitou německého okupačního panství a z ní vyplývajícím postojem české veřejnosti. Tomu nahrávaly i některé obecné tendence ve vývoji společenského vědomí, charakterizované deformací či rozpadem humanistických a demokra-

tických hodnotových systémů. V myšlení se prosazovala mentalita odplaty stejnou mincí jako oprávněné reakce na předchozí utrpení. Obraz nepřítele byl určen slovy "Němec" a "němec-ký", což ovšem nebyla pouze česká zvláštnost.

Proces řešení národnostní otázky v Československu po 9. květnu 1945 byl již v dobovém vyjádření označován jako národní revoluce. Změna v národnostních poměrech v zemi byla skutečně zásadní, takže z formálního hlediska termín má určité opodstatnění. Je však nutné se zamyslet nad tím, nakolik tato "revoluční" mentalita nahrávala svévolnému jednání ve jménu údajného národního zájmu, pod nímž mohl každý chápat, co chtěl, třeba příležitost k vybití svých sadistických choutek. Pojem angažovanosti v národní věci se až příliš často spojoval s pouhým ponížením nebo poškozením německého bližního, což je kritérium velmi nízké. V této souvislosti neobstojí dodnes často opakované tvrzení, že různé přehmaty proti německému obyvatelstvu byly dílem kolaborantů nebo asociálních živlů. Stejně závažnou jako protiněmecké excesy byla totiž i skutečnost, že k nim česká veřejnost až na výjimky mlčela. "Není již u nás člověka," psal čtenář redakci časopisu *Obzory*, "který by se mohl omlouvat, že je mu neznámo, co se děje za vraty našich věznic a sběrných táborů. A není však u nás také téměř člověka, který by vykřikl, že se český národ na tyto hanebnosti dále nebude dívat. Mlčí se; mlčí se, jako mlčel i celý německý národ. Nad ukrutnostmi se mává rukou, jako mávali rukou i Němci, kteří za toto mávání budou vyloučeni z kulturního světa."⁶⁰ Dodnes si u nás mnoho lidí neuvědomuje, že mlčení a lhostejnost jsou v podstatě projevem souhlasu.

Jestliže veřejné mínění se chovalo lhostejně, pak v žádném případě nemohla zůstat lhostejná vláda, která byla odpovědná za bezpečnost všech osob, které se nalézaly na území výkonu její moci bez ohledu na jejich národnost a momentální právní statut. Vláda včetně prezidenta ovšem neudělala nic. Je sice pravda, že nebyla v jednoduché situaci a její faktické možnosti zásahu byly často velmi malé, avšak je rovněž faktem, že se ani nepokusila, alespoň formou uklidňujících prohlášení, zklidnit situaci. Naopak některými prohlášeními atmosféru nekontrolovatelných jednání a emocí spíše spoluvytvářela. Svůj podíl na tom měly i politické poměry, v nichž si jednotlivé politické síly navzájem sekundovaly nebo se dokonce překonávaly v národnostním radikalismu. Tváří v tvář náladám společnosti by se ovšem smířlivý tón v národnostní otázce patrně rovnal politické sebevraždě.

Do určité míry spornou se jeví i politika velmocí protihitlerovské koalice v otázce odsunu. Velmoci sice již v letech 1942-43 v jednáních s československou exilovou vládou princip odsunu schválily, ale s blížícím se koncem války se jejich postoj stával značně zdrženlivý, což bylo pro naši vládu alarmující. Není sice známo, že by se postoj především USA a Velké Británie v této otázce měl zásadně změnit, avšak s ohledem na rýsující se těžkosti při normalizaci poměrů v Německu a ve střední Evropě vůbec vyhradily velmoci definitivní rozhodnutí dalším jednáním v rámci koalice, ke kterým mělo dojít až po skončení války. V prvních poválečných měsících tak vzniklo v řešení otázky německé menšiny v Československu určité vakuum, které bylo na jedné straně charakterizováno přesvědčením české veřejnosti a její politické reprezentace, že velmoci s odsunem souhlasí, na druhé straně absencí nějakého dohodnutého časového i organizačního rámce a konec konců skutečnosti, že USA ani Velká Británie nevarovaly československou vládu dostatečně důrazně před jednostrannými kroky. Radikální skupiny českého obyvatelstva se ostatně chápaly iniciativy samy a je otázkou, zda je vláda, znepokojená eventualitou, že velmoci od myšlenky odsunu vůbec upustí, mohla a chtěla zastavit. Hlasité volání české veřejnosti po odsunu Němců totiž

bylo v dialogu s velmocemi vítaným argumentem. Když se ukázalo, že sovětské okupační orgány v Německu a Rakousku jsou ochotny přijímat vysídlence, zahájily československé orgány různých druhů a stupňů odsun z Československa naplno, a to v jeho drsné podobě, pro niž dnes i větší část české veřejnosti akceptovala označení "divoký odsun". Lze říci, že z pohledu československé vlády neprůhledná politika velmocí při řešení otázky německých menšin ve střední Evropě i jejich rozdílný aktuální přístup přispěl k tomu, že se otevřel prostor pro takový způsob nakládání s německým obyvatelstvem, který nemůže nést jiné označení než vyhnání. Při tom ovšem zásadní odpovědnost za fakt provádění divokého odsunu i za jeho formu nese jednoznačně československá vláda a svým způsobem i česká veřejnost.

Odsun obyvatelstva jako způsob řešení společenských konfliktů je nespravedlivý. Není přece možné považovat za spravedlivé řešení, v jehož důsledku někdo musí opustit svůj domov, vlast jen pro svou příslušnost k nějaké národnosti, sociální, náboženské či jiné skupině, aniž by byl prokázán jeho individuální podíl na minulých událostech či činech. To je hodnocení, které většina české společnosti po celé poválečné období až dodnes odmítá, zčásti z nedorozumění, zčásti v obavě před právními a materiálními nároky, které by z takového zjištění mohly vyplynout.

Nedorozumění vyplývá ze směřování dvou úhlů pohledu - etického a historického, popřípadě z absolutizování jednoho z nich. Každou historickou událost je nutné hodnotit z obou hledisek, nechceme-li historii na jedné straně zbavit jejího vlastního smyslu a učinit z ní pouhou deskripci minulých dějů nebo na druhé straně nechceme-li minulost popsat a vyložit zkresleně, popřípadě jí vnucovat ahistorické motivace, řešení apod. V podstatě se jedná o to, že interpretace historického děje by neměla rezignovat na jeho hodnocení z pozice těch hodnot, které současná doba považuje za pozitivní. Z tohoto pohledu se odsun Němců jako spravedlivý nikdy jevit nemůže.

Historický pohled ukáže odsun v kontextu jeho příčin, průvodních jevů a následků, pomůže pochopit, jaké alternativy z hlediska současníků přicházely v úvahu a proč tehdejší doba nakonec zvolila toto řešení. Ukáže, že odsun nebyl výronem nějaké iracionální zloby, nýbrž vzhledem ke zkušenostem tehdejší doby a jejím nadějím do budoucnosti odůvodněným a pochopitelným opatřením. Samozřejmě zlým opatřením, jako byla zlá vůbec celá tehdejší doba. V žádném případě nemůže sebezpyčňující historický pohled odsun ospravedlnit v principiální etické rovině.

Jinou otázkou je, zda uznání, že odsun byl nespravedlivým řešením, nutně musí zahrnovat i odčinění následků, které sebou nesl, jak to rezolutně požadují reprezentanti Sudetoněmeckého landsmanšaftu.⁶¹ Jakékoliv odčinění křivd minulosti je velmi složitá a citlivá záležitost, tím citlivější a složitější, čím později k němu dochází, protože je stále více případně zcela přeneseno na generace, které s celou záležitostí nemají bezprostředně nic společného. Jejich ochota zabývat se velkým časovým posunem problémy, které nevyřešili předkové, pochopitelně nemusí být velká.

Odčinit všechny nespravedlnosti minulosti není možné, takže by bylo nutné učinit nějaký výběr, jehož kritéria jsou velmi nejasná. Názor české a sudetoněmecké strany na to, kde např. začíná celý řetěz příčin, který vrcholí odsunem, nejsou ani zdaleka totožné. Jestliže Češi mohou mluvit o Mnichovu a okupaci, mohou Němci kontrovat nerespektováním svého práva na sebeurčení v roce 1918 při vzniku Československa a svým neradostným osudem v tomto státě. Češi mají opět v záloze své třistaleté utrpení za Rakouska. Kolotoč viny a odplaty by se utěšeně roztočil.

Náprava křivd minulosti nemůže mít pouze svůj morální rozměr, nýbrž musí sledovat i aspekty únosnosti a do určité míry i účelnosti pro současnou společnost. Odškodnění sudetských Němců není pro českou společnost ani materiálně, ale v současném stadiu ani politicky únosné, nehledě na to, že nahrazovat princip kolektivní viny principem kolektivní nevinny je nesprávné: vždyť byli sudetští Němci, kteří se jednoznačně exponovali pro nacismus, a v jejich případě je konfiskace majetku a odsun zcela přiměřeným trestem. Ještě více politicky neúnosný a z hlediska účelnosti značně pochybný je požadavek návratu sudetských Němců. Česko-německé soužití v jednom státě se z řady důvodů, na nichž měly podíl obě strany, nevydařilo a skončilo bezmála katastrofou. Nikde není záruka, že by se alespoň něco z toho v budoucnosti neopakovalo. Nevím, jestli by se našel politik, který by byl ochoten nést historickou odpovědnost za rizika, spojená s takovým experimentem.

V zájmu pozitivního rozvoje česko-německých vztahů se jeví jako nejschůdnější cesta považovat odsun Němců za z politického i právního hlediska uzavřenou záležitost. Není to sice ideální řešení - ideální řešení se ovšem v praktickém životě tak jako tak vyskytují velmi vzácně, ale je to řešení, které slibuje nejméně problémů pro obě zúčastněné strany. Snad se v této souvislosti hodí připomenout slova někdejšího německého národněsocialistického poslance v československém parlamentu H. Krebse před vynesením rozsudku lidovým soudem v lednu 1947: "Přál bych si pouze, aby velké oběti, které musíme (tj. sudetští Němci - pozn. J.K.) přinést, nezůstaly bez užítu, nýbrž aby se z nich konečně zrodilo pokojné soužití - jež se nám, bohužel, nepodařilo uskutečnit ve společném státě - soužití německého a českého státu, které přece zase budou sousedy."⁶²

POZNÁMKY

1. Srov. J. Křen, *Konfliktní společenství, Češi a Němci 1780- 1918*, Praha 1990, s. 13.
2. Nejdále šla v otázce hranic Francie v svém prohlášení z 29. 6. 1918, které podle názoru předsedy československé vlády "nesporně a jasně" přiznávalo obnovení českého státu v jeho historických hranicích, viz: protokol ze zasedání ministerské rady 14. 1. 1919, in: *Státní ústřední archiv* (dále SÚA), Předsednictvo ministerské rady 1918-1945, k. 4030. Na nátu československé vlády z 20. 12. 1918, v níž byl vysloven požadavek, aby Spojenci do definitivního rozhodnutí mírové konference potvrdily historickou hranici českých zemí, odpověděly ve dnech 20. 12. 1919 kladně Francii, Velká Británie a Itálie, zatímco Spojené státy se v této otázce jednoznačně nevyjádřily.
3. Protokol viz in: SÚA, Předsednictvo ministerské rady 1918- 1945, k. 4030.
4. Materiál uváděl jednak počty podle posledního sčítání lidu v r. 1910 a jednak odhady "dle skutečných poměrů národních". V novém státě tak mělo žít podle minimální varianty 3 160 000 (odhad) nebo 3 688 000 (úřední sčítání), podle maximální 3 910 000 (odhad) nebo 4 539 000 (úřední sčítání) Němců. Viz tamtéž.
5. H.-P. Habel, *Die Sudetendeutschen*, München 1992, s. 45.
6. V řeči v parlamentu 23. 12. 1918.
7. Na již zmíněném zasedání čs. vlády 2. 1. 1919 hovořil ministr A. Stránský o tom, že "již dnes přicházejí k němu stále deputace průmyslníků ze severních Čech, aby jej ujistily svou loyálností vůči českému státu, viz pozn. č. 3. Za hlavní důvody těchto postojů lze souhrnně považovat obavu ze ztráty tradičních hospodářských vazeb k českému vnitrozemí, z říšskoněmecké konkurence a strach z revolučních událostí v Německu.
8. *Papers Relating the Foreign Policy of the United States*, The Paris Peace Conference, 1919, sv. III., s. 881, zpráva o rozhovoru dne 5. 2. 1919.

36. Název brožury z konce 30. let, která se kriticky vypořádává s politikou SdP.
37. "V 19. století stáli Němci ve státě Habsburků tvář v tvář většině cizích národů, jimž parlamentní systém poskytl možnost prosadit svá přání na zatlačení a zničení vládnoucího národa." W. Fischer, *Die Bevölkerungsstruktur des Protektorats Böhmen und Mähren*, Prag 1941, s. 5.
38. W. Jaksch např. připouštěl, že německá privilegia se ve století demokratizace nedala udržet, nicméně podle něj překročil proces nového rozdělení národního jmění únosné hranice a vrhl Němce daleko zpátky. W. Jaksch, *Funguje dohoda z 18. února?*, in: *Přítomnost* č. 45, 10. II. 1937.
39. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (dále ADAP), Serie C, sv. III/2, s. 889.
40. Ze záznamu německého Zahraničního úřadu z 4. 9. 1935 vyplývá, že Henleinova volební kampaň stála Německo celkem 330 000 RM (cca 3 milióny Kč), viz ADAP, Serie C, sv. IV/1, s. 604.
41. Tamtéž. Celkem se jednalo o částku 30 000 RM (asi 240 000 Kč) měsíčně. Peníze byly transferovány přes německé vyslanectví v Praze, v jeho fondech (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, Prag, A II geheim, Bd. 2) jsou uchovány potvrzení o převzetí těchto peněz, které byly poskytovány nepřetržitě až do srpna 1938.
42. RSHA, *Der Spannkreis, Gefahren und Auswirkungen*. in: *Institut für Zeitgeschichte München*, Archiv, Dc 15.15.
43. Viz telegram Zahraničního úřadu německému vyslanectví v Praze z 11. 6. 1936, in: ADAP, Serie C, sv. V/2, s. 567.
44. U příležitosti přijetí oficiálních hostů berlínských olympijských her říšskou vládou. Viz A. Hencke, *Augenzeuge einer Tragödie*, München 1977, s. 33.
45. Záznam Neuratha ze 14. 8. 1936, in: ADAP, Serie C, sv. V/2, s. 834-835.
46. SÚA, SdP, k. 4, sign. KH 1934-38/7.
47. Viz W. Sebekovsky, *Otázky*, c.d., s. 63.
48. Srov. A. Karlgrén, *Henlein-Hitler a československá tragedie*, Praha 1945, s. 21.
49. Podle ministra F. Spiny (BdL) by měl státní národ zahrnovat všechny občany, kteří jsou státu bezpodmínečně věrni, "kteří stát podávají". Řeč ve Svitavách 14. 2. 1937. Cit. podle: *Národnostní obzor*, 1937, č. 2, s. 218.
50. Řeč 4. II. 1936, in: SÚA, SdP, k. 52, sign. 28-PK 1935-38/4.
51. V. Kural, *Hlavní organizace nekomunistického odboje v letech 1939-1941*, in: *Odboj a revoluce*, Zprávy, 1967, č. 2, s. 104-105.
52. Úpravy se týkaly pouze nové československo-německé hranice, tj. západně od Zhořelecké Nisy, celková výměra požadovaného území byla 810 km², na němž před válkou žilo necelých 25 000 osob. Osud části tohoto obyvatelstva měl být vyřešen výměnou, zbytek by získal opční právo a byly by mu zaručeny všechny lidské svobody. Viz memorandum čs. vlády londýnské konferenci náměstků ministrů zahraničních věcí z 22. I. 1947, in: *Dokumenty a materiály k otázce mírové smlouvy s Německem*, Praha 1961, s. 24-30.
53. Hlavním zastáncem územních ústupků, v nichž nechyběly ani úvahy o případných kompensacích např. v Kladsku, byl E. Beneš a jeho nejbližší okolí. Benešovo stanovisko ovšem lze rekonstruovat na základě různých záznamů o rozhovorech a jiných svědectvích, které nejsou vždy jednoznačné. Nicméně z nich vyplývá, že rozsah uvažovaných změn byl značný a týkal se oblastí, v nichž žilo 800 000 - 1 000 000, v nejlepším případě 1 400 000 osob. J. Křen, *V emigraci*, Praha 1969, s. 459-460.
54. Viz B. Černý, *Dr. Eduard Beneš und die deutsche Frage während des zweiten Weltkrieges*, in: *Aktuelle Forschungsprobleme um die erste Tschechoslowakische Republik*, München-Wien 1969, s. 172 ad.
55. Viz Kural, *Hlavní*, c.d., též J. Grňa, *Nerozumíme si*, in: *Obzory*, č. 24, 5. 9. 1946.
56. "... transfer obyvatelstva, to jest ... nucené jeho přesídlení, je ultima ratio, které se může užít velmi opatrně v nejzazším případě, jako jedu v léčení, a to jen tehdy, když očekávané výsledky transferu - měřeny z hlediska obou zúčastněných stran - znamenají ve svém souhrnu kladný přínos ke konečnému uspokojivému rozřešení." L. Kalvoda, *Večery na Highlands Heath*. Rozpravy o problémech boje za nové Československo, in: *Kruh*, 1943, č. 2-3, s. 40.
57. Tamtéž, s. 47.
58. Kural, c.d., s. 86.
59. "Národ jako celek nese odpovědnost, v to čítaje i lidi osobně nevinné, ale neodlišitelné od celku." Cit. podle V. Vrabec, *Vznik myšlenky odsunu Němců v domácím odboji*, in: *Dějiny a současnost*, 1990, č. 1, s. 51.
60. *Obzory*, 1945, s. 220.

61. Viz např. *Sudetendeutsche Zeitung* 3L. 8. 1990.

62. E. Beneš, *Paměti, Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, Praha 1947, s. 332.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel des vorliegenden Aufsatzes liegt nicht darin, eine Gesamtdarstellung der Entwicklung des tschechisch-deutschen Verhältnisses in dem gegebenen Zeitraum zu geben. Dafür ist der Umfang dieser Studie zu klein, und darüber hinaus ist der Autor in seiner Forschung noch nicht so weit, um endgültige Urteile fällen zu können. Deshalb sind manche Gedankengänge in der Studie nur angedeutet bzw. lediglich als Fragen formuliert, deren Beantwortung sicher noch eine geraume Zeit in Anspruch nimmt. Der Autor konzentriert sich auf einige ausgewählte Probleme des tschechisch-deutschen Verhältnisses, u.a. auf die Entstehung der Tschechoslowakischen Republik im Kontext der nationalen Frage, auf die Idee des Nationalstaates im politischen Leben der Republik, auf das Phänomen des deutschen Aktivismus, auf einige Aspekte der schnellen und weitgehenden Faschisierung der deutschen Minderheit sowie auf etliche Fragen der moralischen und historischen Bewertung der Ausweisung der Deutschen aus der Tschechoslowakei - auf Probleme die bisher entweder am Rande der Aufmerksamkeit geblieben sind, oder auf die man zu eindeutige bzw. zu geradlinige Antworten fand oder noch heute findet.

Die Verquickung des Schicksals der Tschechen und Deutschen in den böhmischen Ländern schließt das einfache Täter-Opfer-Denkmuster völlig aus. An der verhängnisvollen Entwicklung, an deren Ende der Zerfall des tschechisch-deutschen Zusammenlebens in diesem Gebiet stand, hatten beide Völker ihren Anteil. Henlein oder die Transfer-Idee waren keine *deus ex machina*, sondern entsprangen in der Motivation, den Methoden sowie in der Wahrnehmung der Folgen ihrer damaligen Zeit. Zu oft wurden einseitige und eindeutig dem Anderen zu Lasten gehende Lösungen gesucht und auch gefunden - schwer zu sagen, wem eigentlich zu Gunsten, denn rückblickend haben beide Seiten ihre eigenen Fehler teuer bezahlt. Hoffentlich ist endlich eine Zeit der Einsicht gekommen.